

Från folkbildning till fortbildning

Synen på lärande och kyrka i Luleå stifts herdabrev

MARIE ROSENIUS & THOMAS GIRMALM

Marie Rosenius är Polin-forskare i praktisk teologi vid Åbo akademi.

Thomas Girmalm är lektor i teologi vid Umeå universitet.

marie.rosenius@abo.fi – thomas.girmalm@umu.se

Inledning

Forskning inom ecklesiologi har ofta kommit att integreras med andra ämnen inom kyrkovetenskapen såsom ekumenik, liturgik och diakonik. Där emot har sammanförandet av perspektiv inom ecklesiologi och pedagogik, åtminstone i Sverige, inte varit så omfattande. Föreliggande artikel aktualiserar i övergripande tematisk mening relevansen av ett sådant sammanförande.

I *Den sorglöst försumliga kyrkan* argumenterar Jørgen Straarup och Mayvor Ekberg för att Svenska kyrkan under 1900-talet har ”försummat att se om sitt hus”, vilket de menar ”kan uttryckas i termer av otillräckligt ledarskap, eller – om man tror att kyrkans ledare gjort så gott de kunnat – i termer av kyrkan som offer för utvecklingen”.¹ Straarups och Ekbergs argumentation handlar om att en avkonfessionalisering av skolan har lett till en förlust av religiöst språk hos ”Sveriges folk”. Som stöd för påståendet hänvisar de till ett insamlat empiriskt material från en svenskkyrklig församling i Luleå stift. De menar vidare att denna utveckling hade kunnat undvikas om Svenska kyrkan tidigt kontrat skolans avkonfessionalisering med

1. Jørgen Straarup & Mayvor Ekberg, *Den sorglöst försumliga kyrkan: Belyst norrifrån*, Skellefteå 2012, 9.

etablerandet av egen dopundervisning. Enligt Straarup och Ekberg kom dock detta inte att ske på grund av otillräckligt ledarskap i Svenska kyrkan under 1900-talet.²

Föreliggande artikel vill, i förhållande till Straarups och Ekbergs argumentation, tillföra några aspekter relaterade till den tematik som de medger att de inte behandlar, nämligen ”handlingsutrymmet för biskopar, stift och kyrkomöten”.³ Problemformuleringen är: Vilka synsätt på lärande kommunieras, direkt eller indirekt, i Luleå stifts herdabrev och vilka ecklesiologier kan utläsas genom dessa synsätt? Det övergripande syftet är att tillföra ett ecklesiologiskt perspektiv på Straarups och Ekbergs resultat och på så sätt bidra till en mer komplett bild.

Det material som analyseras är samtliga herdabrev i Luleå stift, det vill säga skrifter som Luleå stifts biskopar författat vid deras tillträde, eller i ett fall, vid avslutandet av biskopstjänsten. Det hade, med hänseende till artikelns tematik, varit möjligt att bredda analysmaterialet avsevärt genom att exempelvis också behandla biskoparnas doktorsavhandlingar,⁴ eller av biskoparna författade skrifter med pedagogisk tematik. Biskop Olof Bergqvist (1862–1940) författade exempelvis ”Folkundervisningen i Sveriges finnbygd” och *Förslag till omorganisation af lapplands-skoleväsendet*.⁵ Biskoparna Bengt Jonzon (1888–1967) och Stig Hellsten (1913–1999) var bland annat medförfattare till konfirmandböcker,⁶ och Ivar Hylander (1900–1982) kom (visserligen före sin tid som biskop) i artikelform att kritiskt belysa den samtida prästutbildningen.⁷ Vi har dock valt att avgränsa studien till en analys av herdabrev då de är (1) ett unikt material som specifikt relaterar till kyrkans ledarskap och (2) primärkällor som möjliggör närläsning av ecklesiologiska förändringar indirekt uttryckta genom synsätt på lärande och undervisning.

Det ska, i anslutning till de ovan angivna punkterna, poängteras att fokus i studiens analys inte är biskoparna som personer utan de texter som utgörs

2. Straarup & Ekberg, *Den sorglöst försumliga kyrkan*, 9–10. På s. 10 anføres en figur som ger en översikt över bokens argumentation.

3. Straarup & Ekberg, *Den sorglöst försumliga kyrkan*, 9.

4. Bland de studerade herdabrevens författare har majoriteten disputerat i något teologiskt ämne. Biskoparnas doktorsavhandlingar är: Bengt Jonzon, *Studier i Pavao Ruotsalainens fromhet: Med särskild hänsyn till frälsningsvissheten*, Uppsala 1935; Ivar Hylander, *Der literarische Samuel–Saul-Komplex traditions-geschichtlich untersucht*, Uppsala 1932; Stig Hellsten, *Kyrklig och radikal äktenskapsuppfattning i striden kring C.J.L. Almqvists ”Det går an”*, Uppsala 1951; Olaus Brännström, *Den laestadianska själavårdstraditionen i Sverige under 1800-talet*, Uppsala 1962.

5. Olof Bergqvist, ”Folkundervisningen i Sveriges finnbygd”, *Det nya Sverige* 1:2 (1907), 121–136; Olof Bergqvist, *Förslag till omorganisation af lapplands-skoleväsendet*, Luleå 1909.

6. Bengt Jonzon & Olle Nystedt (red.), *Konfirmandboken*, Stockholm 1920; Yngve Brilioth, Bengt Jonzon & Torsten Ysander, *Konfirmationsundervisningen: Grundplan utarbetad på uppdrag av biskopsmötet*, Stockholm 1942; Stig Hellsten, *Konfirmandbok*, Stockholm 1955.

7. Ivar Hylander, ”Kritiska punkter i vår prästutbildning”, *Ny kyrklig tidskrift* 7 (1938), 87–96, 144–152.

av herdabreven, det vill säga herdabreven i sig och vad dessa texter explicit och implicit kommunicerar över tid.

Herdabreven i Luleå stift

Från Luleå stifts bildande 1904 har det hittills utgivits sex herdabrev författade av stiftets biskopar, varav det senaste 2002. Två av Luleå stifts tidigare biskopar har inte författat något herdabrev. Det gäller Gunnar Weman (f. 1932), som var biskop 1986–1993, samt Hans Stiglund (f. 1955) som tillträdde 2002 och efterträddes 2018 av Åsa Nyström (f. 1960). Herdabreven som utgör material för artikeln sträcker sig därför över ett 98-årigt tidsspänn.

Det finns tidigare forskning om herdabreven i Luleå stift,⁸ dock inte någon studie som mer specifikt behandlar kyrkosyn i relation till biskoparnas syn på lärande. Vidare föreligger det ingen allmänt etablerad definition av herdabrev som genre.⁹ Det går dock att ange några gemensamma nämnare för samtliga herdabrev i Luleå stift. Breven är adresserade till stiftets präster eller stiftet i stort, i ett fall också specifikt till läroverkslärare. De inleds

8. Tidigare forskning som anknyter till frågor om kyrkosynen eller synen på lärande i herdabreven i Luleå stift är inte omfattande. Mayvor Ekberg har i sin doktorsavhandling studerat Luleå stifts möte med moderniteten och behandlar både Olof Bergqvists och Bengt Jonzons herdabrev. Ekberg uppmärksammar Jonzons aktualisering av kyrkan som Kristi kropp i motsats till en spiritualisering av kyrkan. Mayvor Ekberg, *Se människan: En studie av Luleå stifts möte med den moderna kulturen under 1900-talets första hälft*, Skellefteå 2004, 123. Ekberg uppmärksammar också Jonzons skildring av människors okunnighet om kristendomens mening (s. 173). Göran Lundstedts doktorsavhandling i kyrkovetenskap avgränsas till tiden 1953–2000 och behandlar motiveringen av kyrklig demokrati i Hellstens herdabrev. Göran Lundstedt, *Biskopsämbetet och demokratin: Biskopsrollens förändring i Svenska kyrkan under 1900-talets senare del*, Skellefteå 2006, 80–82. Gunnar Weman författade inte något herdabrev till Luleå stift, men kom själv att bedriva forskning om herdabrev i sin doktorsavhandling, där han behandlar dem som ett liturgihistoriskt primärmaterial. Gunnar Weman, *Nutida gudstjänst och medeltida kyrkorum: Förhållandet mellan det sena 1900-talets liturgireform och det medeltida gudstjänstrummet i Svenska kyrkan*, Skellefteå 2006, 107. Jonzon omnämns av Weman som en biskop som tog upp kritiken mot det som i Luleå stift kallades katoliserande tendenser i gudstjänstlivet (s. 112). Även Hellstens herdabrev behandlas, och då med hänseende till dess huvudärende om förhållandet mellan präst och lekman (s. 137). Tore Furberg beskriver, med utgångspunkt i Jonzons herdabrev, den senares lojalitetsförklaring till Nathan Söderbloms evangeliska katolicitet. Tore Furberg, *Ett ekumeniskt tecken: Svenska kyrkans biskopsämbete i mission och ekumenik under första hälften av 1900-talet*, Uppsala 2004, 183. Med hänseende till föreliggande undersöknings tematisering om herdabrev i ett specifikt svenskkyrkligt stift, huvudsakligen under 1900-talet, föreligger en liknande avgränsning i Jan-Olof Aggedals studie om biskopar i Lunds stift. Jan-Olof Aggedal, ”Lunds stifts biskopar under 1900-talet och deras syn på samhället speglat genom herdabreven”, i Jan-Olof Aggedal & Bertil Nilsson, *Lundabiskopar och deras omvärld: Studier av 1100-talet och 1900-talet*, Lund 2006, 71–157.

9. Utifrån en historisk genomgång av genren herdabrev presenterar Göran Lundstedt en egen definition av herdabrev som ”en offentlig, tryckt skrift, där biskopen under åberopande av sitt ämbete vänder sig till prästerna och andra adressater i sitt stift, i för biskopen angelägna frågor”. Lundstedt, *Biskopsämbetet och demokratin*, 73. Denna definition kan också fungera på herdabreven som studeras i föreliggande undersökning.

med en hälsning och, om brevet skrivs i anslutning till tillträdet, också oftast med en längre eller kortare presentation av biskopens väg till tjänsten. Herdabreven innehåller huvudsakligen resonemang om aktuella frågor som biskopen finner lämpliga att ta upp. Dessa resonemang har ibland en undervisande karaktär där det förekommer konkreta uppmaningar för arbetet inom stiftet.

Olof Bergqvist – Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarna i Luleå stift

Det herdabrev som författades av det nybildade Luleå stifts förste biskop, Olof Bergqvist, utmärker sig genom att till skillnad från de senare herdabreven adressera såväl prästerskapet som läroverkslärarna i Luleå stift, vilka också tituleras ”ämbetsbröder på kyrkans och skolans område”.¹⁰ Ett uttryck för kyrkans bildande samhällsfunktion gör sig tydlig i herdabrevets framhållande av att prästen ska vara ”ledare” och måste ”besitta en bildning”.¹¹ I linje med församlingsprästernas angivna funktion som bildade ledare i kyrka och samhälle framstår det informativa och koncist hållna herdabrevet på tjugo tätskrivna sidor närmast som ett medel för styrning av prästerskapet, då det anger lämpliga egenskaper och förhållningssätt för prästerskapet meddelade av biskopen i aktuella frågor.

Bergqvist beskriver kyrkans arbete i Luleå stift med termerna ”det andliga odlingsarbetet”, vilket ger en indikation om hur han ser på kyrkans uppdrag. Det framträder också i hans uttryckliga ambition att utveckla folkundervisningen. I linje med förståelsen av kyrkan som folkbildande konstaterar han att stiftet innefattar många olika religiösa riktningar och att prästen genom att visa tålmod kan få många tillfällen att ”öfva inflytande på dem till större upplysning och öfvervinnande af allehanda ensidigheter och trångbröstadade uppfattningar”.¹² Det blir härigenom tydligt att Bergqvist företräder en hierarkisk syn på undervisning i form av kunskapsförmedling (vilket också förstärks av det allmänt patriarkala anslaget i texten), samt att biskopen och prästerskapet i deras uppgift som präster har en upplysande samhällsfunktion.

När herdabrevet gavs ut var relationen mellan kyrka och skola fortfarande tät. Bergqvist argumenterar för att denna koppling ska bestå och som garant för detta ser han ett bevarat statskyrkosystem. Kyrkans ställning som statskyrka innebär samtidigt en särskild ställning i samhället och vad det gäller ungdomens uppfostran menar Bergqvist att kyrkan därigenom kan

10. Olof Bergqvist, *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarna i Luleå stift*, Luleå 1904, 20.

11. Bergqvist, *Herdabref*, 10.

12. Bergqvist, *Herdabref*, 18.

nå de unga med kristligt inflytande och att kyrkan därigenom vinner anknytningspunkter för en fortsatt undervisning i Guds ord. Att avlägsna kristendomsundervisningen från skolan uppfattar han som ett ödesdigert steg, det vore enligt Bergqvist att ”prisgifva ungdomen åt hedendom”. Däremot menar han att undervisningen kan behöva reformeras, vilket han ser som en gemensam angelägenhet för alla kristendomens vänner.¹³

När Bergqvist sände ut sitt herdabrev år 1904 pågick en intensiv debatt om bibelns sanning, vilken hade kommit att sättas i fråga genom den framväxande historisk-kritiska bibelforskningen. Det är tydligt att Bergqvist är uppdaterad i vad som debatteras inom den samtida teologin med hänseende till bibelkritiken och den vetenskapliga teologins metoder. Såsom huvudregel i förhållande till den vetenskapliga forskningen betonar Bergqvist att kyrkan inte ska ställa sig avvisande till den. Han ser nämligen den fria forskningen som en frukt av reformationens principer.¹⁴

Angående prästutbildningen betonar Bergqvist de krav som ställs på sin samtids präster. Han nämner behovet av förmåga till samtidsanalys: ”att han [prästen] känner sin tid och hvad som rör sig i henne.” Prästen måste också, enligt Bergqvist, inneha en bildning som ställer honom långt fram i ledet av samtidens bildade människor, vilket ses som särskilt viktigt utifrån prästens funktion som ledare. Prästutbildningen är därför viktig, men han nämner samtidigt att den verkligen ska motsvara kandidatens behov utan att utbildningstiden blir alltför lång.¹⁵

Bergqvist vänder sig även till läroverkslärarna inom Luleå stift. Han påminner om sin uppgift som eforus (högste tillsyningsman) för läroverken och att kontakterna med lärarna kommer att vara viktig, men nämner också att biskopens roll i läroverken kan komma att minska. Han menar att läroverkens och dess lärares ”kulturuppgift” är stor och betydelsefull, då läroverken fostrar de personer som i framtiden kommer att tjäna samhället och påverka samhällsutvecklingen.¹⁶ Brevet vittnar om att Bergqvist skrev stycket till läroverkslärarna i en brytningstid där biskopens roll i läroverken snart skulle minska och inriktningen på studierna förändras. Brevet utgör i förhållande till biskoparnas roll i skolan ett tidsdokument, då det sammanfaller med en avgörande förändring av läroverkens inriktning.¹⁷ Det blir

13. Bergqvist, *Herdabref*, 6.

14. Bergqvist, *Herdabref*, 6.

15. Bergqvist, *Herdabref*, 10–11.

16. Bergqvist, *Herdabref*, 19.

17. 1905 års läroverksstadga innebar en brytning med den tidigare kyrkligt-konfessionellt orienterade skolan. Året innan kom domkapiteln att förlora sitt egentliga inflytande över läroverken, då de ställdes under statlig nationell ledning. Rune Larsson, ”Religionsundervisningen i svensk skola – en historisk exposé”, i Hanna Zipernovszky & Caroline Gustavsson (red.), *Religionspedagogiska reflektioner: Skriven av och för Rune Larsson*

tydligt att kyrkan i Bergqvists herdabrev framställs som en bildnings- och lärandeorganisation.

Bengt Jonzon – Herdabrev till Luleå stift

Luleå stifts andre biskop Bengt Jonzons herdabrev från 1938 adresserar inte läroverkslärarna specifikt. Även om domkapitlets ansvar för skolfrågor upphörde helt först vid 1950-talets slut,¹⁸ kan förändringarna anas i Jonzons herdabrev. Förutom till ”medtjänare i Ordets heliga ämbete” riktar sig brevet i mer allmänna termer också till ”alla övriga medarbetare”.¹⁹ Jonzons herdabrev är huvudsakligen en teologisk text riktad direkt till Luleå stifts medarbetare för deras bildning och det innehåller ingående teologiska resonemang. I en del av brevet infogar han ett slags kommentar till Luthers stora utläggning av Galaterbrevet.²⁰ Härigenom skriver Jonzon in sig i det norrländska fromhethistoriska sammanhanget. I det område som avskilts som Luleå stift var *Stora Galaterbrevskomentaren* sedan början av 1800-talet en känd text som inverkat starkt på den lokala fromheten, särskilt inom lågkyrkliga grupper.²¹

Jonzon anknyter till företeelser han finner problematiska i kyrka och samhälle. Han konstaterar exempelvis att folklivet i stor utsträckning är ”fullständigt förvärldsligt”.²² Jonzon slår också fast att det inte är konstigt att människor mister förtroendet för kristendomen och dess företrädare då evangeliets talan förs av ”en mångfaldigt splittrad svensk kristenhet”.²³ Ett annat exempel är hans konstaterande att det inte bara i samhället i stort, utan också i kyrkans egna led, råder en oklarhet om kyrkans och prästens uppgift, och att nästan vad som helst kan förekomma i Svenska kyrkans predikstol, såsom religiösa, religionshistoriska eller psykologiska kåserier.²⁴ Hans uppmaning blir, utifrån det tecknade scenariot, att prästen ska förkunna Guds ord så som det är oss givet i den heliga skrift.²⁵ Jonzon avrundar sitt herdabrev med en deklaration där han betygar att han i förtröstan på Gud viger sina krafter och den tid Gud vill ge honom till prästernas och

inför hans 75-årsdag, Umeå 2009, 78.

18. Larsson, ”Religionsundervisningen i svensk skola”, 78.

19. Bengt Jonzon, *Herdabrev till Luleå stift*, Stockholm 1938, 6.

20. Jonzon, *Herdabrev*, 66–94. Stycket benämns ”Nyckeln till Skriften: Tillika en vandring genom Luthers utläggning av Galaterbrevet”.

21. Se vidare Daniel Lindmark, *Puritanismen och lättsinnet: Fem föredrag om folkläsning och folklig fromhet*, Umeå 1997, 60.

22. Jonzon, *Herdabrev*, 117.

23. Jonzon, *Herdabrev*, 120.

24. Jonzon, *Herdabrev*, 51.

25. Jonzon, *Herdabrev*, 59.

medarbetarnas tjänst, till Guds kyrkas förkovran.²⁶ Ambitionen att verka för denna förkovran färgar uppenbarligen Jonzons förståelse av herdabrev, då det närmast framstår som ett läromedel för teologisk bildning.

I synen på teologisk vetenskap blir det tydligt att Jonzon inordnar sig i den moderna teologins sammanhang genom att i positiva ordalag anför Nathan Söderbloms kända tal till de teologistuderande vid sitt tillträde som professor vid Uppsala universitet 1901. Jonzon skriver att det ”betecknar en vändpunkt i det teologiska studiets historia i vårt land”. Hans huvudsakliga skäl till att betona talets relevans är dock Söderbloms syn på prästernas kallelse och han citerar Söderblom: ”ty är du för stor att befatta dig med den minste, är du för liten för att vara präst.”²⁷ Inflytandet från Söderblom är också tydligt hos Jonzon genom hans lojalitetsförklaring till tanken om ”evangelisk katolicitet”,²⁸ vilket samtidigt var kontroversiellt i det lågkyrkliga Luleå stift.²⁹

Vid tidpunkten för Jonzons herdabrev har den tidigare starka relationen mellan kyrka och skola försvagats och kyrkoherden var inte längre självskrivnen ordförande i kommunernas skolråd.³⁰ Angående prästernas roll i förhållande till skolundervisningen refererar Jonzon till en prost som ska ha påtalat att det vore bra om prästen ändå hade hand om skolväsendet, eftersom prästen därigenom kunde få en betydelsefull uppgift i församlingar där kommunism och frikyrklighet försvårade för prästen att uträtta något i andligt avseende.³¹ Härigenom avspeglas en pågående förändring i skolans koppling till kyrkan och vilka problem detta aktualiserade i församlingarna.

Ivar Hylander – Herdabrev till prästerskapet i Luleå stift

Luleå stifts tredje biskop var Ivar Hylander. Hans herdabrev, publicerat 1957, riktar sig i kontrast till Bengt Jonzons herdabrev till en snävare skara, nämligen prästerskapet i Luleå stift, vilka betecknas ”Ordets tjänare”.³² Hylanders herdabrev författades i en brytningstid i mitten av 1900-talet, då en övergång skedde från ett tidigare till ett senare folkkyrkotänkande inom Svenska kyrkan. Den första halvan av århundradet karaktäriserades av en förståelse av folkkyrkan som nådemedelsinstitution, där prästerna tenderade att få rollen som förmedlare av nåden. Den andra halvan av århundradet

26. Jonzon, *Herdabrev*, 240.

27. Jonzon, *Herdabrev*, 202–203.

28. Se vidare Furberg, *Ett ekumeniskt tecken*, 183.

29. Jonzon, *Herdabrev*, 147. Angående Jonzons förhållningssätt till högkyrklighet, se Weman, *Nutida gudstjänst och medeltida kyrkorum*, 112–113.

30. Martin Bernstson, Bertil Nilsson & Cecilia Wejryd, *Kyrka i Sverige: Introduktion till svensk kyrkohistoria*, Skellefteå 2012, 315.

31. Jonzon, *Herdabrev*, 231.

32. Ivar Hylander, *Herdabrev till prästerskapet i Luleå stift*, Stockholm 1957, 7.

sammanföll med visionen om en demokratiskt styrd folkkyrka (ett folkkyrkotänkande där folket framstår som subjekt), vilken allt mer kom att ta konkret gestalt.³³

Hylanders brev kännetecknas, såväl gällande innehåll som adressat, i hög grad av den folkkyrkosyn som präglar 1900-talets första del, detta blir även tydligt i de litteraturförslag Hylander ger till läsaren. Det är de tidiga folkkyrkoteologerna Einar Billings (1871–1939) herdabrev och J.A. Eklunds (1863–1945) bok *Människan och Gud* som föreslås.³⁴ Att Hylanders herdabrev enbart riktas till prästerskapet är också något som ligger i linje med tiden. Antologin *En bok om kyrkans ämbete*, som utkom 1951, framförde exempelvis att frågan om kyrkans ämbete med anledning av kulturella, politiska och kyrkliga förhållanden vid denna tid vunnit särskild aktualitet.³⁵ Ett år efter att Hylanders herdabrev publicerats kom kyrkomötet att fatta beslut om kvinnors behörighet till tjänst som präster i Svenska kyrkan. Lekfolkets ställning förstärktes även under denna tid, så exempelvis genom 1959 års kyrkomötesbeslut att pastor med kyrkorådets medgivande ”kunde låta lekman läsa epistel eller evangelium”.³⁶

I anslutning till sitt eget kunskapssökande slår Hylander fast att det måste ses som ett livsvillkor för kyrkan att ha tillgång till en saklig teologisk vetenskap. Han markerar samtidigt att teologin måste ha en förbindelse med kristet fromhetsliv. Denna förbindelse är nödvändig för teologin vilken annars riskerar att bli ”en dödsballe stjälp över en lilja”, ett uttryck hämtat från Esaias Tegnér (1782–1846). Enligt Hylander ska spänningen mellan tro och vetande ses som liv, isolering mellan tro och vetande är däremot, enligt honom, död.³⁷ Att tematiken tro och vetande aktualiseras i brevet visar också på frågans aktualitet i samtiden. När Hylander gav ut sitt brev var den så kallade ”tro- och vetandedebatten”, med utgångspunkt i filosofiprofessorn Ingemar Hedenius (1908–1982) *Tro och vetande*,³⁸ fortfarande högaktuell i svensk kulturdebatt. Debatten kom att prägla stora delar av svensk universitetsteologi och dess relationer till Svenska kyrkan i decennier.³⁹

33. För en beskrivning av ett förändrat folkkyrkotänkande under 1900-talet, se Marie Rosenius, *Svenska kyrkan samma kyrka? Ecklesiologi före och efter relationsförändringen mellan kyrka och stat*, Skellefteå 2015, 85–88.

34. Hylander, *Herdabrev*, 14. Se Einar Billing, *Herdabref till prästerskapet i Västerås stift*, Stockholm 1920; J.A. Eklund, *Människan och Gud: Tankar om religionen*, Stockholm 1918–1926.

35. Hjalmar Lindroth, *En bok om kyrkans ämbete*, Stockholm 1951, 12.

36. Karin Oljelund, *Kristi kropp och Guds folk: En undersökning av ecklesiologin i Svenska kyrkans huvudgudstjänster 1942–2000*, Skellefteå 2009, 130.

37. Hylander, *Herdabrev*, 13–14.

38. Ingemar Hedenius, *Tro och vetande*, Stockholm 1949.

39. Se Johan Lundborg, *När ateismen erövrade Sverige: Ingemar Hedenius och debatten kring tro och vetande*, Nora 2002.

Ivar Hylander är i sitt herdabrev mycket konkret om utbildning kopplad till gudstjänsten. Det område han tar upp är vad momenten i högmässans ordning ger uttryck för och han argumenterar för vikten av att lekfolket förstår helheten i högmässan. Undervisning om gudstjänstens former ska utföras av prästerna, men ska inte ske från predikstolen. I stället måste andra former hittas. I detta sammanhang benämner Hylander församlingens präst som lärare. Hylander betonar att prästen själv måste bedriva studier för att kunna fungera som studieledare för andra. Genom uppgiften som studieledare skapas samtidigt en pådrivningskraft för egna studier.⁴⁰ Hylander ser det dessutom som en uppgift för varje evangelisk präst att sträva efter att "äga en teologi".⁴¹

Hylander framhåller även betydelsen av en koppling mellan teologi och det praktiska handlandet. När det gäller liturgiska frågor är det prästens plikt att ge församlingen undervisning och vägledning om gudstjänsten och det är tanken om församlingens bästa som ska vara pådrivare.⁴² Hylanders uppmaning till prästerna att utbilda församlingen i liturgiska frågor kan möjligen ses som påbjuden av den samtida allmänkyrkliga trenden i Svenska kyrkan, karaktäriserad av ett återupptäckande av liturgiska bruk. Om en präst som blivit influerad av den liturgiska rörelsen utvecklade de liturgiska bruken i en lågkyrklig Norrlandsförsamling kunde frågor och även konflikter uppstå. Att utbilda församlingen om högmässan var därför ett sätt att förebygga möjliga konflikter om gudstjänsten som annars hade kunnat uppkomma. Kunskaper om högmässan var givetvis också i mer allmän mening relevanta i församlingen. Uppmaningen i herdabrevet tydliggör synen på gudstjänsten som betydelsefull och central i församlingens liv, vilket också tydligt bottnar i det tidiga folkkyrkotänkande som Hylander uppenbarligen var påverkad av.

Hylander aktualiserar också att framtida ändrade relationer mellan kyrka och stat kan komma att förändra möjligheten för församlingarna att verka i samhällslivet. Han undrar: "Skall evangelium få predikas på våra sjukhus och vårdanstalter, komma barn och ungdom i våra skolor att få undervisning i Bibel och psalmbok och kristen troslära?"⁴³ Att Hylander formulerar sig på det sättet visar att enhetssamhället vid denna tid hade upplösts och att debatten om relationen mellan kyrka och stat var på väg att komma in i en mer intensiv fas.⁴⁴ Genom lagändringarna om religionsfrihet 1951 hade

40. Hylander, *Herdabrev*, 46–47.

41. Hylander, *Herdabrev*, 60.

42. Hylander, *Herdabrev*, 62–63.

43. Hylander, *Herdabrev*, 81–82.

44. Angående 1958 års kyrka–statutredning, se Sören Ekström, *Makten över kyrkan: Om Svenska kyrkan, folket och staten*, Stockholm 2003, 92–101.

det blivit tillåtet att helt avstå från att vara tillhörig ett religiöst samfund i Sverige.⁴⁵ Det blir genom Hylanders resonemang även tydligt att kristendomsundervisningens ställning i skolorna vid denna tid var omdiskuterad och att denna undervisning höll på att nedmonteras.⁴⁶

I herdabrevet finns också en appell om att en stiftsorganisation borde utvecklas som mellaninstans mellan rikskyrkan och församlingarna. Denna stiftsorganisation skulle då motsvara landstingen. En sådan regional mellaninstans skulle, enligt Hylander, underlätta kyrkliga folkhögskolors, studiehems och ungdoms- och stiftsgårdars arbete genom en viss uttaxering på samma sätt som i landstingen.⁴⁷ En aspekt av detta, som Hylander inte explicit nämner men som blir en konsekvens av förslaget, är att kyrkan på detta sätt skulle få en starkare och självständigare organisation på regional nivå som kunde gynna möjligheterna för utbildning i stiftet. En ny stiftsorganisation kom också att förverkligas några decennier senare, vid tiden för Olaus Brännströms (1919–2008) tillträde som biskop.

Stig Hellsten – Herdabrev till Luleå stift

Luleå stifts fjärde biskop, Stig Hellsten, var den förste biskopen i Svenska kyrkan som tillsattes efter införandet av 1963 års biskopsvalslag, genom vilken även lekfolk kom att delta i biskopsvalen. I diskussionerna inför biskopsvalslagen framträdde en förståelse av demokrati som liktydig med att lekfolket skulle få ökad bestämmelserätt. Bakom kyrkans demokratisering fanns en ambition att överbrygga vad man såg som en ökande klyfta mellan lekfolk och ämbetsbärare.⁴⁸ Detta genomsyrar på ett påtagligt sätt Hellstens 96 sidor långa herdabrev från 1966, som i likhet med tidigare herdabrev präglas av samtidens teologiska och samhällsrelaterade frågor.

Stig Hellstens herdabrev är till vissa delar tydligt undervisande. I brevet utvecklar han sina resonemang om präst och lekman utifrån bibelreferenser, kyrkofäder samt Martin Luthers skrift *Till den kristna adeln*.⁴⁹ Gällande frågor om utbildning och lärande nämner Hellsten specifikt behovet av undervisning om dopets innebörd och konfirmationens betydelse. Han har noterat att många människor saknar förståelse och kunskap om dopets innebörd och därför vill han att former prövas för en enklare dopundervisning för föräldrarna. Han föreslår att dopföräldrarna inför dopet besöker prästen för en

45. SFS 1951:680, Religionsfrihetslag, Stockholm 1951.

46. 1955 års undervisningsplan för folkskolan framhöll att läraren inte skulle påtrycka eleverna någon viss åskådning i politiska och religiösa frågor. Undervisningsplanen införde även undervisning om icke-kristna religioner. Larsson, "Religionsundervisningen i svensk skola", 84.

47. Hylander, *Herdabrev*, 83–84.

48. Lundstedt, *Biskopsämbetet och demokratin*, 66–67.

49. Stig Hellsten, *Herdabrev till Luleå stift*, Stockholm 1966, 14–19.

genomgång av dopritualet, vilket han ser som ett praktiskt sätt att förmedla vad kyrkan menar med dopet. I detta sammanhang bör det också meddelas till föräldrarna att de, i och med att de bär fram barnet till dopet, samtidigt förklarar sig beredda att ge barnet en kristen fostran.⁵⁰ Konfirmationsundervisningen uppfattar Hellsten som tillhörande prästens viktigaste uppgifter. Prästens uppgift som ”religionslärare” för ungdomar kommer också, enligt hans bedömning, både ta mer tid och bli allt viktigare i framtiden. Detta synsätt hos Hellsten kan förstås mot bakgrund av den vid tidpunkten alltmör försvagade ställningen för kristendomsundervisningen i skolan.⁵¹

Hellsten nämner en specifik utbildningsinsats i stiftet bestående av instruktionskurser för kvarters- och byaombud som hållits i flera av stiftets kontrakt. Hans förhoppning är att kurserna ska utvecklas. Genom ombuden kan en lekmannainsats bli vanlig i alla stiftens församlingar. Hellsten beskriver ”byaombuden” som de personer i landsförsamlingarna som ordnade med gudstjänster i byn och som var ombud för kyrkan. I de moderna städerna har dessa byaombud, enligt Hellstens beskrivning, fått en efterföljare i kvartersombuden. Ombuden ska välkomna nyinflyttade med information om kyrkan, utföra hembesök hos dopföräldrar, inbjuda till de äldres kyrksöndag och besöka sjuka och åldringar som inte själva kan besöka kyrkan. På detta sätt kommer kyrkan närmare människorna och prästen kan kallas vid särskilda behov.⁵² Hellstens förslag om hur kunskaper kan utvecklas om dopets innebörd hos dopföräldrar och hans betoning på prästernas viktiga roll som lärare ger indirekt uttryck för en syn på prästen som pedagog.

Olaus Brännström – Om Guds husfolk: Herdabrev till Luleå stift

Luleå stifts femte biskop, Olaus Brännström, riktar sig i sitt 76 sidor långa herdabrev, publicerat 1980, i likhet med Hellsten, till en mer allmän skara. Den samlade benämningen på mottagarna är denna gång ”Guds husfolk” i Luleå stift. Gudsfolksterminologin harmonierar med de demokratiseringssträvanden som under denna period kom att framträda i Svenska kyrkan. Terminologin anknyter samtidigt till kyrkotänkandet i andra Vatikankonciliet, med dess betoning på gudsfolkets gemensamma gudstjänst.⁵³ Husfolktanken kan därför både ses som uttryck för den demokratiska folkkyrkotanken och för en sakramental kyrkosyn.

50. Hellsten, *Herdabrev*, 28.

51. 1962 års läroplan för den nioåriga grundskolan skärpte kraven på neutralitet, objektivitet och icke-påverkan. Benämningen för ämnet var dock kristendomskunskap. 1965 års läroplan för gymnasieskolan innehöll ett namnbyte till religionskunskap. Larsson, ”Religionsundervisningen i svensk skola”, 84–85.

52. Hellsten, *Herdabrev*, 47.

53. Michael Meyer-Blanck, *Gottesdienstlehre*, Tübingen 2011, 280.

Herdabrevet har en medlande snarare än undervisande karaktär och Brännström har för avsikt att inkludera olika grupperingar i stiftet. Redogörelsen har också en annan karaktär än de tidigare breven, då Brännström inledningsvis inte sätter fokus på de tidigare biskoparna i sig, utan i stället på organisationsutvecklingen i stiftet under de tidsspann som de verkade. I Brännströms herdabrev lyser en förståelse av biskopens uppdrag fram som handlar om att verka för enhet inom kyrkan. Han konstaterar samtidigt att han som biskop inte tilltror sig någon förmåga att ”styra en andlig utveckling”. Han tonar därför ner sin auktoritet som biskop och tillskriver sig rollen som medlare, vilket ligger i linje med biskopsämbetets demokratisering. Att verka för att isolerade grupper i kyrkan kan vara öppna mot varandra är den uppgift han mer specifikt tillskriver sig själv.⁵⁴

När Brännström tillträdde som biskop hade stiftsorganisationen avsevärt förstorats. Brännström beskriver kortfattat stiftsnivån vid Olof Bergqvists tillträde. Det bestod då av biskopen, domkapitlet med en notarie samt en vaktmästare. Brännström kan till skillnad från detta räkna in 52 olika stiftsorgan om samtliga styrelser, kommittéer och stiftelser tas med. Han varnar samtidigt för att dessa organ kan riskera att bli isolerade från varandra och tappa kontakten med övrigt arbete. Därför vill han verka för en bättre hophållande funktion i stiftets arbete.⁵⁵

Med utgångspunkt i tanken om Guds husfolk och dess tjänare beskriver Brännström sitt eget uppdrag som biskop som en tjänst som kräver lång utbildning och erfarenhet. En pastorsadjunkt däremot har, som han beskriver det, en kortare utbildning och får börja samla erfarenheter med sin kyrkoherde och övriga församlingsmedarbetare. En barntimmeledare har ofta, menar han, en egen tidigare praktisk erfarenhet av arbete bland barn. Denna erfarenhet kan dock byggas på med teoretiska och praktiska kurser. Även körsångarna behöver utbildning och uppmuntran och sådan utbildning menar Brännström att församlingarna kan hjälpa till med genom anslag till studiematerial och bidrag till kurser. Han nämner också de olika slags ledare som finns i församlingarna i syföreningar, arbetsgrupper, besöksgrupper och studiecirkel och som leder bönegrupper och söndagsskolor med mera. Det ledarskap som bedrivs i dessa grupper och verksamheter kräver fortbildning. Det är detta behov av fortbildning som också har motiverat bildandet av flera stiftsorgan som planerar och ordnar kurser som ledarna i kyrkan kan ta del av. Brännström nämner också konsulenter och andra anställda på stiftsnivå som en resurs för hjälp och stöd i arbetet.⁵⁶

54. Olaus Brännström, *Om Guds husfolk: Herdabrev till Luleå stift*, Älvsjö 1980, 22.

55. Brännström, *Om Guds husfolk*, 27.

56. Brännström, *Om Guds husfolk*, 51–54.

Brännström tydliggör det glädjande i att församlings- och pastoratsförbundet verkar för att församlingarna i sina budgetar ska avsätta medel för personalutbildning, vilket också möjliggör för präster att delta i studiedagar och kurser som berör olika områden av arbetet.⁵⁷ Brännström betonar vikten av personlig erfarenhet också när det gäller prästerna. För biskopen krävs en lång utbildning men för pastorsadjunkten verkar erfarenheten, enligt brevet, vara minst lika viktig, då adjunkten som sagt ska börja med att samla erfarenheter med sin kyrkoherde och andra församlingsmedarbetare. För barntimmeledaren är i stället situationen den omvända: här kan erfarenheterna komma först och utbildningen sedan.

Synen på utbildning och lärande hos Brännström är bred och kunskapsbehovet betonas och gäller alla ledare i kyrkan. Det är dock inte en mer ingående teologisk eller praktisk-kyrklig utbildning som avses. Stiftets utbildningar ska i stället utvecklas genom småkurser riktade till specifika grupper av anställda eller andra medarbetare. Bland dem finns det även en annan grupp, nämligen konsulenterna, som fungerar som stöd för den administrativa delen av lärande i stiftet. Brännström vill uppmana till fortbildning och med sin betoning på ”erfarenhet” blir det logiskt att den inte behöver bestå av specifikt teoretiska studier. Han menar att förnyelse hos prästerna inte behöver sökas ”mellan boktravarna på forskarens bord”, även om han samtidigt inte förnekar att förnyelse kan finnas där. Själv vill han påpeka att han inte är fullärd, utan liksom alla i ordets tjänst behöver förnyad kunskap om Ordet och ständigt förnyad kännedom om människors villkor i tiden och i samhället.⁵⁸ Även biskopen behöver således kontinuerlig fortbildning.

Rune Backlund – *Liv och åter liv: Ett herdabrev till församlingarna i Luleå stift med tack för åren som biskop 1993–2002*

Det senaste herdabrevet som sänts ut i Luleå stift är författat av stiftets sjunde biskop, Rune Backlund (f. 1937), år 2002. Omfånget på brevet är 15 sidor. Till skillnad från övriga herdabrev i stiftet har det författats vid biskopens frånträde. Brevet blir därför ett tackbrev snarare än en programskrift, vilket även framgår av brevets titel. I likhet med de två närmast föregående breven anges inte prästerskapet inledningsvis som specifik adressat, i stället adresseras ”församlingar, kyrkotillhöriga, medarbetare och förtroendevalda i Luleå stift”. Brevet framhåller vikten av lekfolkets roll i Svenska kyrkan i anknytning till tanken om det allmänna prästadömet.⁵⁹

57. Brännström, *Om Guds husfolk*, 57.

58. Brännström, *Om Guds husfolk*, 60–62.

59. Rune Backlund, *Liv och åter liv: Ett herdabrev till församlingarna i Luleå stift med tack för åren som biskop 1993–2002*, Luleå 2002, 4, 12.

Att vara en öppen folkkyrka förstås i herdabrevet inte främst som en fråga om organisation utan som ett program att nå ut till alla med evangelium. Kyrkan framställs som ”mission” och biskopens viktigaste uppdrag anges vara att välsigna i Guds, den treeniges namn.⁶⁰ Till skillnad från Bergqvists, Jonzons, Hylanders och Hellstens brev, som alla har enkla omslag, föreställer omslaget på Backlunds herdabrev ett personligt biskopsvapen med valspråket ”Liv och åter liv”.

I brevet påtalas det som angeläget för kyrkans folk att återvända till källorna (”ad fontes”). Backlund framhåller det som viktigt att öka kunskapen om kristen tro. Han önskar därför att Bibeln återöppnas, påskan återerövrats, dopet återupptäcks och psalmboken återanvänds.⁶¹ Detta framställs dock mer som allmänna uppmaningar utan några vidare instruktioner eller förslag om hur det ska infrias.

Från folkbildning till fortbildning genom tre ecklesiologiska stadier

Den argumentation som inledningsvis hämtades från Straarup och Ekberg ska nu återaktualiseras. Det vill säga att en avkonfessionalisering av skolan har lett till en förlust av religiöst språk hos ”Sveriges folk” och att detta hade kunnat undvikas om Svenska kyrkan tidigt kontrat skolans avkonfessionalisering med etablerandet av egen dopundervisning, men att detta inte kom att ske på grund av ”otillräckligt ledarskap” i Svenska kyrkan under 1900-talet. Det material som här har analyserats visar på en mer komplex bild än den som förs fram av Straarup och Ekberg.

Biskoparnas herdabrev indikerar en förändring i fråga om förhållningssätt till lärande, vilken i linje med föreliggande undersöknings titel kan tecknas som en rörelse ”från folkbildning till fortbildning”. Denna förändring hänger samman med den omfattande förändringen av kyrkans organisatoriska struktur kopplad till ett kyrkotänkande som över tid alltmer tenderar att isolera kristendomen inom den kyrkliga organisationen. Genom analysen av herdabreven har tre ecklesiologiska stadier kunnat urskiljas som framträder efter varandra över tid. De tre stadierna kan, vart och ett på sitt sätt, samtidigt ses som ramar som utgör gränser för hur biskoparna kan framträda som ledare och möjliggöra lärande.

Det första stadiet kan benämnas ”folkbildning” och relaterar, i ecklesiologiskt hänseende, till en syn på folkkyrkan som nådemedelsinstitution. Utifrån detta sätt att tänka om lärande begränsas inte lärandemiljön till själva kyrkoorganisationen utan omfattar hela samhället. Kristendomen har här en fostrande funktion och prästerna förväntas vara bildade eftersom de

60. Backlund, *Liv och åter liv*, 10–14.

61. Backlund, *Liv och åter liv*, 4.

förstås som lärare för folket. Detta tänkande blir särskilt tydligt hos Olof Bergqvist. Det framträder bland annat i hans uttryckliga ambition att utveckla folkundervisningen och att han tilldelar prästerskapet en upplysande samhällsfunktion. Ett liknande synsätt framträder delvis även hos Bengt Jonzon.

Det andra stadiet kan benämnas ”folkbildning inom kyrkan” och relaterar i ecklesiologiskt hänseende till en syn på kyrkan som Guds folk. Till skillnad från det första stadiet har tanken om folkbildning här kommit att förstås i mer inomkyrklig mening. Synsättet skymtar fram hos Ivar Hylander genom hans betoning av undervisning om gudstjänsten. Det blir sedan tydligt hos Stig Hellsten som i fråga om utbildning och lärande särskilt framhåller behovet av undervisning om dopets innebörd och konfirmationens betydelse. Ett annat exempel på detta tänkande hämtat från Hellsten är den utbildningsinsats han beskriver i form av instruktionskurser för kyrkans egna kvarters- och byaombud. I stället för en folkbildning som riktar sig till hela samhället blir utbildning här något som riktar sig mer ensidigt till grupper knutna till kyrkliga verksamheter.

Det tredje stadiet kan benämnas ”fortbildning inom kyrkan” och kan relateras till synen på kyrkan som de anställdas och förtroendevaldas kyrka eller ett tjänsteinriktat folkkyrkotänkande. Denna kyrkosyn verkar ha fått en skjuts genom den nya stiftsorganisationen som beskrivs i Olaus Brännströms herdabrev, även om kyrkosynen, utifrån hänvisningen till husfolkstanken, här även kan förstås som uttryck för en sakramental kyrkosyn. Synen på lärande som fortbildning ger dock i detta brev snarast uttryck för ett effektivitetstänkande. En bredare bildning värdesätts inte på samma sätt då fokus mer ensidigt är praktiken. I det tredje stadiet är det inte folket i samhället eller folket i kyrkan i stort som ska bilda sig, utan i stället ska de anställda och andra medarbetare utbildas i förhållande till specifika arbetsuppgifter, vilket uttrycker en ecklesiologi i linje med en tjänsteinriktad folkkyrka.

I Rune Backlunds herdabrev framstår slutligen avkristningen och förlusten av ett religiöst språk i samhället som ett faktum genom brevets uppmaning att på olika sätt återerövra och återupptäcka kristen tro. Samtidigt som uppmaningen gäller hela kyrkans folk verkar ansvaret för genomförandet tendera att falla på den enskilda individen.

Avslutning

Det kan konstateras att de explicita och implicita synsätten på undervisning och lärande som framkommer i de analyserade herdabreven speglar en omfattande förändring gällande kyrkosyn över tid och följaktligen också

förändringar i fråga om biskoparnas förutsättningar att vara ledare i Svenska kyrkan under 1900-talet. Förändringen blir mycket tydlig vid en jämförelse mellan de tidigare och senare herdabreven i Luleå stift. I de tidiga breven knyts biskopens ställning som ledare i kyrka och samhälle till ett prästerligt mandat. Under den följande perioden sker en gravids förändring som förefaller inverka på biskopens självbild: hos Brännström blir självbilden medlaren och hos Backlund den som välsignar.

Angående Straarups och Ekbergs argumentation visar de tre ecklesiologiska stadierna som här har synliggjorts, att det snarare är de ecklesiologiska förändringarna än otillräckligt ledarskap som isolerad företeelse som i detta sammanhang bör aktualiseras och synliggöras samt föras till diskussion. Detta eftersom förskjutningar i kyrkosynen medför förändringar i biskoparnas möjligheter att fungera som ledare för lärande. ▲

SUMMARY

The article deals with the following questions: Which perspectives on learning are communicated directly or indirectly in the pastoral letters (Sw. *herdabrev*) of the Diocese of Luleå and which ecclesiologies can be found in these perspectives on learning? The aim is to offer an ecclesiological perspective on Jørgen Straarup's and Mayvor Ekberg's thesis that a de-confessionalization of the Swedish school has led to the loss of religious language among the Swedish people, and that this could have been avoided if the Church of Sweden had countered with the establishment of its own catechetical teaching, which, however, did not happen because of "inadequate leadership" in the Church of Sweden during the twentieth century. The article analyses all six pastoral letters during the period 1904–2002. The analysis has discerned three ecclesiological stages over time, which can be seen as frameworks for how the bishops are capable of standing out as leaders and enabling learning. The conclusions are that the pastoral letters indicate a change in perspectives on learning that can be perceived as a movement from "folk education" (Sw. *folkbildning*) to "in-service training" (Sw. *fortbildning*) and that this movement relates to an extensive change in the church's organisational structure in connection with an ecclesiology that tends to isolate Christianity within the church organisation. This means that it is rather the ecclesiological changes than an "inadequate leadership" as an isolated phenomenon, which in this context should be brought to the fore. This is because ecclesiological shifts entail changes in the bishops' ability to serve as leaders for learning.